

प्रकरण दुसरे
संशोधन साहित्याचा आढावा

प्रकरण दुसरे

संशोधन साहित्याचा आढावा

देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी कृषी क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र आणि सेवा क्षेत्र या तिन्ही क्षेत्रांचा विकास होणे अपेक्षित आहे. परंतु भारताचा प्रमुख व्यवसाय हा शेती असल्यामुळे विकासात शेतीला अनन्य साधारण असे महत्त्व प्राप्त झाले तेव्हा शेती क्षेत्रात सुधारणा करून शेतीच्या उत्पादनात वाढ करणे गरजेचे आहे. सध्या शेतीमध्ये पारंपरिक पद्धतीच्या शेतीऐवजी आधुनिक पद्धतीने शेती करून शेतीच्या उत्पादनात वाढ करणे शक्य आहे. त्याचबरोबर शेतकऱ्यांनी फक्त शेतीवरच अवलंबून न राहता शेतीला पूरक असलेले व्यवसाय सुरू करून आपल्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करणे अपेक्षित आहे. परंतु भांडवलाच्या कमतरतेमुळे आजही बरेच लोक पारंपरिक पद्धतीनेच शेती करतात. तसेच जोड व्यवसाय सुरू करण्याची इच्छा असूनही ते जोडव्यवसाय सुरू करू शकत नाही. औद्योगिक क्षेत्राची सुद्धा अवस्था यापेक्षा वेगळी नाही. आज औद्योगिक क्षेत्रात सुद्धा मोठ्या प्रमाणावर स्पर्धा निर्माण झाल्याचे चित्र दिसून येते. त्यामुळे अनेक उद्योगधंदे भांडवलाच्या कमतरतेमुळे स्पर्धेत टिकू शकत नाही. सेवा क्षेत्रात सुद्धा चांगल्या सेवा मिळण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवलाची गरज असते.

अशा सर्व क्षेत्रांना सहज व सोयीस्करपणे पतपुरवठा करण्यासाठी राष्ट्रीयीकृत बँका व व्यापारी बँकांकडे पाहिले जाते. या बँकांनी कृषी क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र व सेवा क्षेत्रासाठी मोठ्या प्रमाणावर पतपुरवठा करून महत्त्वाची भूमिका सुद्धा बजावली आहे. परंतु त्यांनी केलेल्या पतपुरवठ्यात अजूनही काही महत्त्वपूर्ण सुधारणांची आवश्यकता आहे. तसेच काळानुसार त्यात वेळोवेळी बदल होणे सुद्धा अपेक्षित आहे. परंतु शासनाच्या निर्णयामुळे आणि बँकांच्या दप्तरदिरंगाईमुळे बँकांच्या पतपुरवठ्याच्या कार्यात

अनेक त्रुटी व दोष निर्माण झाल्याचे दिसून येते. यामध्ये प्रामुख्याने बँका कर्जदारांना गरजेएवढा पतपुरवठा योग्यवेळी करित नाही. बँकांनी केलेल्या कर्जपुरवठ्याचा वापर योग्य त्या कारणासाठी न झाल्यास त्यातून कर्जपरतफेडीची समस्या निर्माण होऊन बँकांची थकबाकी वाढते. त्यामुळे पतपुरवठा करणाऱ्या अनेक बँका धोक्यात आल्या आहेत. अशा धोक्यात आलेल्या संस्थांच्या व इतर सर्व प्रश्नांच्या बाबतीत सरकार, संस्था, अभ्यासगट व संशोकांनी अभ्यास करून उपाय सुचविण्याचा प्रयत्न केला आहे. अध्ययनाचे संदर्भ म्हणून प्रस्तुत प्रकरणात राष्ट्रीयीकृत बँका व व्यापारी बँकांच्या विविध पैलूंवर अभ्यास करून काही समित्या, अभ्यासगट, बँका व संशोधकांनी काढलेले निष्कर्ष व उपायांची मांडणी करण्यात आली आहे.

गोरवाला ए.डी. समिती (१९५१)^१ :-

गोरवाला समितीने सन १९५१-५२ मध्ये भारतातील निरनिराळ्या ७५ जिल्ह्यातील ६०० खेडेगावाचे कृषी पतपुरवठ्याच्या दृष्टीने सर्वेक्षण केले. त्यात पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष काढण्यात आले आहे.

ग्रामीण भागात कृषी पतपुरवठ्यात सरकारचा हिस्सा ३.३ टक्के, सहकारी पतसंस्थांचा ३.१ टक्के, व्यापारी बँकांचा ९ टक्के व उर्वरित ८४.६ टक्के हिस्सा खाजगी सावकाराचा होता. सहकारी क्षेत्राकडून झालेल्या कर्ज पुरवठ्याचा प्रमुख वाटा मोठ्या जमिनदारांचा होता असा निष्कर्ष या समितीने काढला आहे. ७० टक्के (अल्प व मध्यम शेतकरी) शेतकऱ्यांना कर्जाचा अत्यल्प हिस्सा मिळाला कारण या शेतकऱ्यांकडे तारण ठेवण्यासाठी जमिनी नव्हत्या. जमिनीत भांडवल गुंतविण्यासाठी ३३ टक्के, जमिनीच्या चालू खर्चासाठी १५ टक्के, कौटुंबिक खर्चासाठी ४७ टक्के आणि बिगरशेती व्यवसायासाठी ५ टक्के कर्ज वाटप झाल्याचा निष्कर्ष काढण्यात आला. सन १९५१-५२ मध्ये शेतकरी कुटुंबांना झालेला कृषी पुरवठा सरासरी १२० रुपये असा होता. वरील सर्व निष्कर्ष गोरवाला समितीने काढल्यानंतर सरकारकडे कृषी

पतपुरवठ्यासंबंधी शिफारशी सादर करीत असताना इंपीरियल बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करून देशात ग्रामीण भागात कर्ज पुरवठा करण्यासाठी स्टेट बँक ऑफ इंडियाची स्थापना करावी अशी शिफारस या समितीने केली होती.

काहलोन ए. एस. आणि सिंग एम. (१९६८)^२ :-

काहलोन आणि सिंग या अभ्यासकांनी १९६८ साली पंजाब मधील लुधियाना जिल्ह्यातील लहान शेतकरी, मध्यम शेतकरी तसेच मोठे शेतकरी यांच्याकडे अस्तित्वात असलेल्या जमिनीची सुधारणा आणि शेती सुधार कार्यक्रम याचे विश्लेषण केले. त्यांनी असे स्पष्ट केले की, शेतकऱ्यांकडे असलेली शेती समान असूनही अल्पमुदतीच्या कर्जाची गरज मात्र भिन्न असते. शेतीच्या वाढत्या आकारमानाबरोबर अल्पमुदतीच्या कर्जाची आवश्यकता वाढते आणि मध्यम मुदतीचे कर्ज शेतीच्या वाढत्या आकारमानाबरोबर कमी होते. असे कृषी कर्ज पुरवठ्यासंदर्भात अभ्यासाअंती दिसून आल्याचे काहलोन व सिंग यांनी सांगितले.

व्यंकटपैया व्ही. समिती (१९६९)^३ :-

१९६९ मध्ये अखिल भारतीय ग्रामीण कर्ज पुनर्पाहणी समिती व्यंकटपैया यांच्या अध्यक्षतेखाली गठीत करण्यात आली होती. (All India Rural Credit Review Committee १९६९) या समितीने देशातील ग्रामीण कर्ज पुरवठ्याचा अभ्यास केला. या अहवालात खालीलप्रमाणे शिफारशी करण्यात आल्या होत्या.

शेतीची प्रगती केवळ सहकारी पुरवठ्यावरच अवलंबून ठेवणे इष्ट नाही तर प्राथमिक सहकारी पतपेढ्या स्वयंपूर्ण होणे आवश्यक आहे. ग्रामीण कर्जवाटप सोप्या पद्धतीने व रोख स्वरूपात व्हावे या संस्थांचा फायदा छोट्या शेतकऱ्यांना अधिक प्रमाणात व्हावा, मोठ्या शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा करीत असताना व्याजदर अधिक आकारावा, प्रत्येक राज्यात 'छोट्या कास्तकाराची विकास संस्था (Small Farmers development Agency)' स्थापन करावी. शेतकऱ्यांना मुदत कर्ज (Term Loan) देण्यावर विशेष लक्ष

द्यावे, कर्ज देतांना 'प्रकल्प दृष्टिकोन' (Project Approach) ठेवावा. शेतकऱ्यांच्या पंपांना वीज पुरविण्यासाठी 'ग्रामीण वीज मंडळ' (Rural Electrification Corporation) स्थापन करावे.

भट नारायण (१९७४)^४ :-

भट यांनी सन १९६९ ते १९७२ या काळातील व्यापारी बँकांनी कृषी क्षेत्रास केलेल्या पतपुरवठ्याच्या गुणात्मकतेचे आणि कर्ज वसुलीचे विश्लेषण केले आहे. या विश्लेषणावरून असे आढळून आले की, व्यापारी बँकांनी कृषी क्षेत्रास कर्जपुरवठा करून चांगली कामगिरी केली आहे. कृषी क्षेत्रास केलेल्या पतपुरवठ्याच्या वसुलीबाबत फारच उदासीनता दिसून आली. नारायण भट यांनी असे सुचविले की, कृषी कर्ज वसुलीच्या बाबतीत सुधारणा घडवून आणणे आवश्यक आहे. कृषी कर्ज वसुली सुधारण्यासाठी शाखाधिकारी अधिक कार्यक्षम असला पाहिजे. कृषी कर्ज वाटपातील दिरंगाई इत्यादी बाबी टाळून कृषी पतपुरवठा आणि वसुलीतील प्रक्रिया व नियोजन हे निश्चित स्वरूपात असावे.

सिंग आर. आय. (१९७५)^५ :-

सिंग यांनी १९७५ मध्ये उत्तरप्रदेशातील फैजाबाद जिल्ह्यातील तांडा या गटातील शेतकऱ्यांना वाटप केलेल्या कृषी पतपुरवठ्याचा अभ्यास केला. इ.स. १९७०-७१ आणि १९७२-७३ या काळात झालेल्या कृषी पतपुरवठ्याचा विस्तार आणि त्याचा विनियोग हा अभ्यासाचा विषय होता. त्यांना अभ्यासाद्वारे असे दिसून आले की, ज्या शेतकऱ्यांनी अल्पमुदती कर्ज घेतले होते ते १९७२-७३ साली प्रति हेक्टरी रु. ३८६.०३ इतके होते जे की १९७०-७१ मध्ये रु. २५०.७० इतके होते.

१९७२-७३ साली मध्यम स्वरूपाचे कृषी कर्ज प्रति हेक्टरी रु. १०३० एवढे होते तर १९७०-७१ साली कृषी कर्ज पुरवठा प्रती हेक्टरी रु. ६८४ एवढे होते.

सन १९७२-७३ मध्ये कृषी पतपुरवठ्याचा विनियोग प्रती हेक्टरी पीक कर्ज वापर रु. १८९.७७, सिंचनावरील खर्च रु. ६२.२५, मशिनरीसाठी खर्च रु. ५२५८ आणि उर्वरित रकमेद्वारे अन्य साधने खरेदी केल्याचे दिसून येते. हा खर्च १९७०-७१ मध्ये नगण्य असल्याचे आढळून आले.

लुथर जे. सी. समिती (१९७७)^६ :-

लुथर हे व्यापारी बँकांची उत्पादकता, कार्यक्षमता आणि लाभक्षमता यांचा अभ्यास करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने नेमलेल्या समितीचे अध्यक्ष होते. या समितीच्या महत्त्वाच्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे

१. बँकांनी नफ्याच्या कमीत कमी ४० टक्के नफा राखून ठेवण्यासाठी परावर्तित करायला हवा. तो सुद्धा करमुक्त असावा.
२. बँकांच्या विकासासाठी त्यांच्यामध्ये जाणीवपूर्वक संयुक्त अस्तित्व महत्त्वपूर्ण आहे. त्याचबरोबर राष्ट्राच्या विकास प्रक्रियेत महत्त्वाची आणि बँकांच्या वाढत्या भूमिकेसाठी सुद्धा उपयोगी आहे.
३. बँक कार्यपद्धतीचे सामान्यीकरण केल्यास अर्थव्यवस्थेचा प्रसार आणि ग्राहक सेवा सोपी होण्यास मदत होईल.
४. मूल्यमापन हे कार्यक्षमतेने झाले पाहिजे आणि स्वीकारलेली पद्धती ही पुढील चार कसोट्यांवर अवलंबून असली पाहिजे त्या चार कसोट्यांमध्ये लाभक्षमता, सामाजिक उद्दिष्टे (Spatial), सामाजिक उद्दिष्टे (क्षेत्रीय) आणि उत्पादकता ही होत.
५. उत्पादकता, कार्यक्षमता आणि लाभक्षमता सुधारण्यासाठी बँकांनी पद्धतशीररितीने आणि नियमितपणे माहिती गोळा करून वेळोवेळी तिचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

माथूर ओ.पी. (१९७८)^७ :-

स्टेट बँक ऑफ इंडियाने भारतीय अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका बजावली असा माथूर यांनी निष्कर्ष काढला आहे. मागील (१९५० ते १९७०) दोन दशकात स्टेट बँक ऑफ इंडियाने भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दुर्लक्षित भागाच्या विकासासाठी वित्तपुरवठा उपलब्ध करून दिला. देशातील बँका विरहित भाग (विभाग) आणि मागास भागाचा विकास करण्यासाठी ग्रामीण भागात शाखा विस्तारीकरणाचे धोरण राबविल्याने त्याचा परिणाम ग्रामीण कर्ज पुरवठा वाढण्यावर होईल असे माथूर यांनी सूचविले.

शहा एस.जी. (१९७९)^८ :-

शहा यांनी बँकांचा कमकुवतपणा निदर्शनास आणून असे सुचविले की, बँकांनी विशिष्ट क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित करून आपल्या लाभक्षमतेत सुधारणा करावी. बँका आजारी होण्यासाठी त्यांनी बँकांचा वाढणारा खर्च हे कारण सांगितले. त्यावर उपाय म्हणून बँकांनी विशिष्ट क्षेत्रावर आपले लक्ष केंद्रित करून बँकांनी आपला नफा वाढवावा यासाठी त्यांनी पुढील सूचना दिल्या आहेत.

- i. नफ्याचे केंद्र आणि किंमतीचे केंद्र बँकांमध्ये शोधणे.
- ii. बँकांसाठी अशा प्रकारच्या केंद्रांना नियंत्रित करणारे घटक ओळखणे.
- iii. अशा प्रकारच्या योजनेत असलेल्या घटकांची किंमत ठरविणे.
- iv. निधीची किंमत, सेवा व प्रशासन त्यांना असलेला प्रतिसाद यांच्या मापनासाठी प्रभावी मूल्यांना विकसित करणे.
- v. नफ्यासाठी उत्पन्नाचे पूरक स्रोत विकसित करणे.

छिप्पा एम. एल. (१९७७)^९ :-

छिप्पा यांनी १९६७-७४ या कालखंडा दरम्यान राजस्थानमधील विविध जिल्ह्यातील व्यापारी बँकांच्या कामगिरीचे अग्रिमे-ठेवी गुणोत्तराच्या आधारे मापन केले आहे. त्यांना असे दिसून आले की, राष्ट्रीयीकरणानंतर शहरी भागापेक्षा ग्रामीण आणि

अर्धनागरी भागामध्ये बँकांच्या सुविधांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. अग्रिमे-ठेवी गुणोत्तराच्या विभाजनामुळे राज्यांतर्गत तफावतीत शक्य तितक्या प्रमाणात घट झाली आहे. श्रेणी-सहसंबंध गुणकाच्या साहय्याने त्यांनी आर्थिक विकास आणि बँकांचा विकास यांचा परस्परसंबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि त्यांना असे दिसून आले की, विकसित जिल्ह्यातील मूलभूत घटकात घट झाली आहे.

राज समिती (१९७८)^{१०} :-

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या कार्यक्षमतेचा अभ्यास करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने राज समितीची नेमणूक केली होती. या समितीने आपल्या अभ्यासात व्यापारी बँकांचा प्रादेशिक असमतोल या समस्येविषयी अभ्यास केला होता. या समितीने १९७७ साली राज्यनिहाय लोकसंख्येनुसार कार्यालय, ठेवी आणि अग्रिमे यांच्या संख्यात्मक निर्देशांकाद्वारे व्यापारी बँकांच्या विकासामुळे प्रादेशिक असमतोलाचे मापन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या अभ्यासात त्यांनी जरी ग्रामीण, अर्धनागरी आणि शहरी बँकांच्या प्रादेशिक असमतोल विकासाचे परीक्षण केले नसले तरी त्यांनी ग्रामीण, अर्धनागरी आणि शहरी भागातील शाखांनी ठेवीचे एकीकरण आणि पतपुरवठ्याचा विस्तार याबद्दल स्तुत्य काम केल्याचे स्पष्ट केले आहे.

राव एम.के. (१९८२)^{११} :-

राव व रामन्ना यांनी इ.स. १९८२ साली लहान शेतकऱ्यांच्या कर्ज घेण्याच्या प्रवृत्तीचा अभ्यास केला. त्यांच्या मते विकास कार्यक्रम (Development Programme) पतधोरणावर अवलंबून आहे. शेतकऱ्यांना कर्ज उपलब्ध करून देत असताना शेतकऱ्यांची इच्छाशक्ती विचारात घेतली जाते. ते लहान शेती विकास संस्थेचे (SFDA) लाभधारक आहेत, त्यांनी सिंचन सुविधेतून सहाय्यक व्यवसाय म्हणून दुग्ध व्यवसाय सुरू केला. शेतकऱ्यांची कर्जाबद्दलची मानसिकता आणि त्या कर्जाचा विनियोग याबाबतचा अभ्यास केला.

सदरील अभ्यास कर्नाटक राज्यातील तुमकूर तालुक्यातील मर्यादित १० शेतकऱ्यांची नमुना पाहणीसाठी निवड केली. अभ्यासातून त्यांना असे आढळून आले की, शेतकऱ्यांनी ज्या मुख्य कारणासाठी कर्ज घेतले आहे त्या कारणाबरोबरच इतर कारणांसाठी सुद्धा कर्जाचा वापर केला. त्याची कारणे म्हणजे, कर्जदार शेतकऱ्यांवर योग्य पर्यवेक्षणाचा अभाव, सहाय्यभूत सोयीसुविधा पुरविण्यात होणारी दिरंगाई व कर्जाची उपलब्धता आणि त्याच्या वापरात येणाऱ्या अडचणी इत्यादी लहान शेतकऱ्यांना उत्पादक कर्जाचा पुरवठा केल्यास त्यांची कर्ज परतफेड करण्याची क्षमता वाढेल असा निष्कर्ष राव एम.के. यांनी काढला आहे.

गोईपोरिया समिती (१९९१)^{१२} :-

या समितीने भारतातील व्यापारी बँकांच्या ग्राहक सेवांमध्ये विस्तृत स्वरूपाच्या शिफारशी केलेल्या आहेत. आंतरराष्ट्रीय बँक, औद्योगिक वित्त आणि लघुउद्योग यांना विचारात घेऊन नवीन शाखा उघडण्यासाठी त्यांनी शिफारशी केल्या आहेत. या समितीने ग्राहकांचे धनादेश, पत्रव्यवहाराचे पैसे, तारयंत्रणासंबंधीची देवाणघेवाण आणि संबंधित ग्राहकांचा उशीर यांच्या भरपाईविषयी काही शिफारशी सुचविल्या आहेत. तसेच या समितीने तांत्रिक दर्जा, बँकेतील कामाच्या पद्धतीचे सतत पुनरावलोकन, वेळेतील पद्धतीची योग्यता व बँकेच्या ठेवी वाढविण्यासाठी आकर्षित दर ठेवून बँकेतील बचत व ठेवी वाढविणे याबद्दल शिफारशी केल्या आहेत.

सिंग पी. (१९७४)^{१३} :-

सिंग यांनी १४ राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणापूर्वी आणि राष्ट्रीयीकरणा-नंतरच्या कालखंडात बँकांच्या लाभक्षमतेत झालेल्या बदलांचे तुलनात्मक विश्लेषण केले आहे. त्यावरून त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की, रोजगाराची उपलब्धता, बढती, शाखा विस्तार आणि वैयक्तिक धोरणे यांचा योग्यरितीने उपयोग केल्यास त्याचा परिणाम बँकांची लाभक्षमता वाढण्यास अधिक अनुकूल असेल.

पटेल के. व्ही. आणि शेट्टे एन. बी. (१९८४)^{१४} :-

पटेल आणि शेट्टे यांनी सन १९६९ ते १९८० या काळात व्यापारी बँकांनी कृषी क्षेत्रास केलेल्या पतपुरवठ्याचा अभ्यास केला. त्यात कृषी क्षेत्रातील कर्जपुरवठ्याचे क्षेत्रनिहाय गुणात्मकतेचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासासाठी निवडलेल्या कालावधीत कृषी क्षेत्रास केलेल्या पतपुरवठ्याचे प्रमाण इतर क्षेत्राच्या तुलनेत वाढलेले दिसून येते. कृषी क्षेत्रास सहाय्यभूत ठरणाऱ्या उद्योगास प्रत्यक्ष स्वरूपात व्यापारी बँकांनी केलेल्या कर्जपुरवठ्यात लक्षणीय वाढ झालेली दिसून येते. इ.स. १९६९ ते १९८० या कालावधीत लघुउद्योगास व्यापारी बँकांनी केलेले कर्जपुरवठ्याचे प्रमाण स्थिर असलेले दिसून येते. कृषी क्षेत्रास सहाय्यभूत ठरणाऱ्या उद्योगास बँकांनी केलेला कर्जपुरवठा हा कृषी क्षेत्रास झालेला अप्रत्यक्ष स्वरूपातील कर्जपुरवठा होय. या विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, व्यापारी बँकांनी कृषी क्षेत्रास केलेल्या कर्जपुरवठ्याची संख्यात्मक स्थिती चांगली असली तरी गुणात्मक स्थिती मात्र फारशी चांगली दिसून आली नाही, असे निष्कर्ष के. व्ही. पटेल व एन.बी. शेट्टे यांनी काढले आहेत.

गुणासेकर एस. (१९८५)^{१५} :-

गुणासेकर यांनी १९८५ मध्ये लहान शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा करणाऱ्या विविध संस्थांचा अभ्यास केला. लहान शेतकऱ्यांना पुरेशा प्रमाणात कृषी पुतपुरवठा मिळविण्यासाठी विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते. तामिळनाडू राज्यातील थांजावर जिल्ह्यातील लहान शेतकरी विकास संस्थांनी (Small Farmers Development Agency) दत्तक घेतलेल्या गावातील लहान शेतकऱ्यांचा आणि दत्तक न घेतलेल्या गावातील लहान शेतकऱ्यांचा तुलनात्मक अभ्यास केला. दत्तक न घेतलेल्या गावातील शेतकऱ्यांना कृषी भांडवलासाठी खाजगी भांडवलदारावरच अवलंबून राहावे लागते. राष्ट्रीयीकृत बँका लहान शेतकऱ्यांना कृषी कर्ज पुरवठ्यासाठी फारसी पसंती देत नाहीत. त्यांच्या तुलनेत सहकारी बँकांचे त्यांच्यावर प्राबल्य आहे.

लहान शेतकरी विकास संस्था ही साधनातील विविधता आणि कर्ज याला महत्त्व देते. कर्जपुरवठा आणि सेवा यात समानता असावी. परंतु लहान शेतकऱ्यांना सुविधा देत असताना बँकांमध्ये समान पातळीवर सेवा दिली जात नाही असा निष्कर्ष काढला आहे.

जॉर्ज पी.टी.आणि रामचंद्रया जी. (१९८५)^{१६}

जॉर्ज आणि रामचंद्रया यांनी १९८५ साली शेतकऱ्यांना होणाऱ्या संस्थात्मक आणि असंस्थात्मक पतपुरवठ्याचा अभ्यास केला आहे. शेतकऱ्यांचे संस्थात्मक आणि असंस्थात्मक पतपुरवठ्याचे स्रोत आणि त्यांचा प्रकल्पासाठीचा नियोजन खर्च अभ्यासण्यासाठी आंध्रप्रदेशातील चिंगलपट जिल्ह्यातील दोन गटाची पाहणीसाठी निवड करण्यात आली. या पाहणीवरून असे दिसून आले की, शेतकऱ्यांच्या पिकांचा सरासरी खर्च आणि गुंतवणुकीचे कर्ज हे संस्थात्मक स्रोतांच्या तुलनेत असंस्थात्मक स्रोतांचा कमी वापर करण्यात आल्याचे दिसून येते. जॉर्ज व रामचंद्रया यांनी असे सूचविले की, कृषी पतपुरवठ्याचा शेतकऱ्यांना अधिक प्रमाणात फायदा व्हावा यासाठी कर्ज मिळविण्यासाठी लागणारा खर्च आणि कागदपत्राची कमी करावी. आकारण्यात आलेली फीस आणि इतर किरकोळ खर्च कर्जाच्या रकमेतून वजा करण्यात यावे.

गर्ग एस. (१९८९)^{१७} :-

गर्ग यांनी बँकिंग क्षेत्रातील किंमती, नफा आणि लाभक्षमता या मुख्य घटकांचा अभ्यास केला. त्याचबरोबर त्यांनी SBI आणि तिच्या इतर सहयोगी बँका, विदेशी बँका आणि खाजगी बँकांचे निरीक्षण सुद्धा केले. इतर घटकांशिवाय मौद्रिक धोरणाचा बँक मिळकतीवर काय परिणाम होतो याचाही त्यांनी अभ्यास केला. यावरून त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की, १९७७-८२ या काळात विदेशी बँकांशिवाय विविध बँकांच्या लाभक्षमतेत मोठ्या प्रमाणात घटण्याची प्रवृत्ती दिसून आली. त्यांनी असे निरीक्षण केले की, सर्व गटातील बँकांच्या Operating उत्पन्नाच्या वाढीचा दर हा खूपच कमी होता. परंतु तुलनेने Operating खर्चाचा दर हा जास्त होता. त्यामुळे लाभक्षमतेत घट झाली.

चावला ओ. पी. (१९८४)^{१८} :-

भारतात डी. आर. आय. (Differential Rate of Interest) योजनेची परिणामकारकता अभ्यासण्यासाठी सन १९८४ मध्ये १९७७ लाभधारक व लाभधारक नसलेल्या शेतकऱ्यांचा सर्वेक्षणाद्वारे अभ्यास करण्यात आला. शेतकऱ्यांचे सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचे मूल्यमापन करणे हा पाहणीचा उद्देश होता.

भारतातील १५ राज्यातील १८ जिल्ह्यातील १८ राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या ७२ शाखाधिकाऱ्यांची अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली. या पाहणीतून असे दिसून आले की, डी. आर. आय. योजनेतर्गत लाभधारक शेतकऱ्यांना वित्तपुरवठ्याचा उत्पन्नावर सकारात्मक परिणाम झाला असे ७२ टक्के शेतकऱ्यांनी मते नोंदविली. ३ टक्के शेतकऱ्यांनी नकारात्मक मते नोंदविली तर उर्वरित २५ टक्के लाभधारक शेतकऱ्यांनी आपल्या उत्पन्नात बदल झाला नसल्याचे सांगितले. डी. आर. आय. कर्जाची परतफेड आणि बँकांची एकूण गुणात्मकता सुधारण्यासाठी या योजने अंतर्गत कृषी पतपुरवठा वाढवावा असे चावला यांनी सुचविले.

रथ एन. (१९८९)^{१९} :-

रथ यांनी १९८९ साली देशातील एकूण पीक कर्ज वाटपाचा अभ्यास केला आहे. त्यांना पीक कर्ज (अल्प मुदती कर्ज) वितरणात विभाग निहाय भिन्नता असल्याचे दिसून आले. पारंपरिक आणि अविकसित कृषी विभागाच्या बाबतीत व्यापारी बँकांच्या कर्ज वितरणात कुठल्याच प्रकारची सुधारणा दिसून आली नाही. व्यापारी बँकांच्याच नव्हे तर कृषी क्षेत्रास पतपुरवठा करणाऱ्या आर्थिक संस्थांच्या कार्यपद्धतीत कुठलाच फरक झालेला दिसून आला नाही. परंतु देशातील दक्षिणात्य राज्यात व्यापारी बँकांचे पतपुरवठ्याचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून आले. उदा. केरळ, तामिळनाडू, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक इत्यादी राज्यातील कृषी क्षेत्रास पतपुरवठा करणाऱ्या ज्या नवीन

संस्था स्थापन झाल्या आहेत त्या कृषी क्षेत्रास केलेल्या पतपुरवठ्यात विभागनिहाय असमानता दिसून येते ती थांबवा अशी सूचना रथ यांनी केली आहे.

सुकाळे व्ही. व्ही. (१९८८)^{२०} :-

सुकाळे यांनी व्यापारी बँकांनी कृषी क्षेत्रास केलेला पतपुरवठा आणि सहकारी बँकांनी केलेला कृषी पतपुरवठा याचा अभ्यास केला. हा अभ्यास करण्यासाठी जून १९८२ ते डिसेंबर १९८३ या काळातील व्यापारी बँकांचा पतपुरवठा आणि इ.स. १९८०-८१ साली सहकारी बँकांनी केलेला पतपुरवठा याचा आधार घेतला आहे.

व्यापारी बँकांचे ग्रामीण भागातील कृषी पतपुरवठ्यातील योगदान आणि शेतकऱ्यांकडून गोळा केलेल्या ठेवी यांचे विश्लेषण करित असताना व्यापारी बँकांच्या कृषी कर्ज पुरवठ्याची कृषी विकासासाठी महत्त्वाची भूमिका राहिली आहे, असा निष्कर्ष काढला.

येरान राजू बी. (१९९१)^{२१} :-

येरान यांनी व्यापारी बँकांच्या टिकून राहण्याच्या क्षमतेबाबतच्या प्रश्नांवर चर्चा केली आहे. १९८० पासून या अभ्यासाचे निरीक्षण केले जाते. विविध कार्यालयीन सेवांचे प्रशासकीय मूल्य, मौद्रिक साधन, सवलती बहाल करणे, अधिक काळासाठीच्या ठेवी व अधिक वरच्या दर्जाच्या ठेवी भारतीय बँकिंगच्या क्षमता टिकवून ठेवण्याला घातक ठरलेल्या आहेत. या निरीक्षणात भारतीय बँकेच्या तुलनेत विदेशी व्यापारी बँकांचा नफा, ठेवी आणि पत अधिक होत्या कारण त्यांची कार्यपद्धतीची कार्यक्षमता उच्च प्रतीची, श्रम-उत्पादकता, चांगले निधी व्यवस्थापन आणि संबंधित मर्यादित नियमितता इ. तरी सुद्धा विदेशी बँकांच्या एकंदरीत आर्थिक व्यवस्थेवरील प्रभाव आणि उत्पादनाच्या वाढीसाठी केलेले प्रयत्न मर्यादित आहेत. विदेशी बँकांचे पत-ठेवीचे गुणोत्तर सुद्धा अधिक आहे.

चंद्रा एम. (१९९२)^{२२} :-

चंद्रा एम. या संशोधकाने योग्य विश्लेषणानंतर असा निष्कर्ष काढला की, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी खाजगी आणि विदेशी क्षेत्रातील बँकांच्या तुलनेत प्रचंड मोठ्या प्रमाणात भांडवलाची उभारणी केली आहे. यामागचे मुख्य कारण म्हणजे ग्रामीण भागात साधनांची जमवाजमव आणि आर्थिक वृद्धी ही महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. तथापि सरकारचा निष्ठूर दृष्टिकोन, ग्रामीण भागात अग्रक्रम क्षेत्रांना कर्जपुरवठा आणि शाखा विस्तार या धोरणांमुळे बँकांचा खूप खर्च झाला आणि शेवटी या बँका चांगली कामगिरी करू शकल्या नाही. उलटपक्षी, त्याचवेळी खाजगी आणि विदेशी क्षेत्रातील बँकांची कमी भांडवल उभारणी असून सुद्धा लवचिक धोरण, अंतर्गत व्यवस्थापनावरील चांगले नियंत्रण यामुळे त्यांची कामगिरी चांगली राहून सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांपेक्षा त्यांनी अधिक नफा मिळविला.

जागतिक बँक (१९९५)^{२३} :-

जागतिक बँक आणि खाजगी संघटना यांनी भारतातील व्यापारी बँका आणि क्षेत्रीय ग्रामीण बँका यांच्या नफ्याची क्षमता कमी असण्याबाबत विश्लेषण केलेले आहे. या अभ्यासातून असे प्रतिपादन केले की, व्यापारी बँकांचे उत्पन्न कमी आहे तर दुसऱ्या बाजूने त्यांनी केलेली वाटप जास्त आहे. त्यामुळे व्यापारी बँक तोट्यात आल्या. त्याबद्दल त्यांनी असे सुचवले होते की, व्यापारी बँकांचे दर कमीत कमी १६.६९ ते १७.६ टक्क्यांच्या दरम्यान असायला पाहिजे होते. त्यांच्या असे निदर्शनास आले की, व्यवस्थापनावरील खर्च तसेच तोट्यात जाणारा कर्जपुरवठा कमी करून व्यापारी बँका त्यांच्या वित्तीय वृद्धीत सुधारणा करू शकतात. पुढे त्यांनी असे सुचविले की, विविध संस्थांनी ग्रामीण कर्जावरील व्याजदरामध्ये पूर्णपणे अनियमितता असायला पाहिजे. तसेच व्यापारी बँका तेव्हा स्वयं-भू असेल जेव्हा कर्जाचा योग्य वापर आणि त्याची परतफेडीची पद्धत कठोर असेल.

कुरूप एन. पी. (१९९०)^{२४} :-

कुरूप यांनी प्रकाशित न झालेल्या माहितीच्या आधारावर राष्ट्रीयीकृत बँकांचा चित्तवेधक असा अभ्यास केला आहे. भारत सरकारने १९८४ मध्ये सकल नफा आणि कामाचा निधी (Working fund) यांच्या गुणोत्तराच्या श्रेणीनुसार राष्ट्रीयीकृत बँकांचे पाच गटात वर्गीकरण केले. ज्या बँकांचे गुणोत्तर १.५ टक्क्यांपेक्षा अधिक होते अशा सात बँकांचा समावेश 'अ' गटात तर ०.५ टक्क्यांपेक्षा कमी गुणोत्तर असलेल्या ८ बँकांचा समावेश 'इ' गटात केला. या लेखकाने लाभक्षमतेवर परिणाम करणाऱ्या निर्णायक १६ पॅरामीटरची निवड करून 'अ' गटातील आणि 'इ' गटातील बँकांचे पॅरामीटरच्या सहाय्याने विश्लेषण केले आहे. त्यातून त्यांनी 'अ' गटातील जास्त नफा कमविणाऱ्या बँकांचे घटक आणि 'इ' गटातील कमी नफा कमविणाऱ्या बँकांतील घटक यांच्यातील फरक शोधून काढला आहे.

चिदंमबरम आर. एम.आणि अलमेलू के. (१९९४)^{२५} :-

भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची त्यांच्याच खाजगी क्षेत्रातील सहयोगी बँकांच्या तुलनेत नफ्याची पातळी कमी झाली आहे या समस्येचा त्यांनी अभ्यास केला आहे. सारखेच सामाजिक कर्तव्य असून सुद्धा खाजगी क्षेत्रातील बँकांनी बऱ्याचदा सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या तुलनेत अधिक नफ्याची नोंद केली. त्याचबरोबर अधिक वृद्धीदरासोबत ठेवी, अग्रिमे आणि राखीव निधी सुद्धा अधिक आहे. प्रादेशिक-भिमुखता, चांगली ग्राहकसेवा, अग्रिमांचे योग्य धोरण (Proper Monitoring of Advances) आणि योग्य मार्केटिंग धोरण हे खाजगी क्षेत्रातील बँकांच्या यशामागचे रहस्य आहे.

देब कल्पदा (१९९८)^{२६} :-

देब यांनी १९६६ ते १९६७ या कालखंडामध्ये भारतातील बँकांच्या पद्धतीत कशी वृद्धी झाली याचा टिकात्मक अभ्यास केला आहे. यातून त्यांनी असे विश्लेषित केले की, बँकांच्या पद्धतीतील रचनेत वर्षानुसार बदल होत गेले. पुढे त्यांनी असे

निर्देशित केले की, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमध्ये काही भागात महत्वपूर्ण संख्यात्मक वृद्धी झाली यात कोणत्याही प्रकारची शंका नाही. परंतु त्यांच्यामध्ये गुणात्मक वाढ आणि दर्जात्मक सुधारणांचा अभाव होता. तसेच राष्ट्रीय उत्पन्नातील त्यांचा हिस्सा सतत कमी होत होता असे असूनही त्यांच्या जमा ठेवीत मात्र भरीव वाढ होत होती. यावरून त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका या कधीच मोबदल्याच्या परताव्याचे मार्गदर्शन करित नव्हत्या ना ही कधी त्यांचा व्यावहारिक विकासाशी काही संबंध होता.

मुजूमदार एन. ए. (१९९८)^{२७} :-

मुजूमदार यांनी एक लेख (Artical) लिहून त्यात असा जोर दिला की, संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या वाढीसाठी अग्रक्रम क्षेत्रांना कर्जपुरवठा करणे महत्त्वाचे आहे. त्यांचा असा दृष्टिकोन होता की, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी एखाद्या क्षेत्राला पतपुरवठा करण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे किंवा नाही याची पर्वा न करता या क्षेत्रांना आधार द्यावा. नव्या योजनेच्या प्राधान्यक्रमानुसार पतधोरणाच्या चौकटीत कृषी आणि अन्य अग्रक्रम क्षेत्रांना सुधारणा काळात त्यांचे शेअर्स देणे खूप महत्त्वाचे आहे.

सोमोरिद्रो सिंग (१९९८)^{२८} :-

सोमोरिद्रो सिंग यांनी १९९८ मध्ये मणीपूर मधील कृषी पतपुरवठा करणाऱ्या समस्यांचा संक्षिप्त अभ्यास केला. प्राथमिक कृषी पुरवठा संस्थांसमोरील समस्या जाणून घेणे व त्या कमी करण्यासाठी उपाय सूचविणे हा अध्ययनाचा उद्देश होता. या अभ्यासासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा आणि दुय्यम आकडेवारीचा वापर करण्यात आला ही आकडेवारी मणीपूर मधील पाच जिल्ह्यांतून गोळा करण्यात आली. संघटनात्मक व व्यवस्थापकीय क्षमतेतील अपर्याप्तता, सभासदामधील प्रामाणिकपणाचा अभाव, व्यावसायिक दृष्टिकोनाचा अभाव, ठेवीतील दुर्बलता या समस्या कृषी पतपुरवठ्यासमोरील होत्या. कृषी पतपुरवठ्यावर देखरेख नसणे, सदोष कर्ज वितरण, वसुलीसाठी पाठपुराव्याचा अभाव, राजकीय हस्तक्षेप, नैसर्गिक आपत्ती ही कारणे कृषी

कर्ज थकबाकी वाढण्यासाठी जबाबदार होती. जे सभासद (शेतकरी) वेळेवर कर्ज परतफेड करतात त्यांना प्रोत्साहित करण्यासाठी व्याजदरात सवलत देणे, राजकीय हस्तक्षेप कमी करणे, सुरळीत व्यवस्थापन व वसुलीसाठी सातत्य ठेवून त्याचा पाठपुरावा करावा असे सुचविले आहे.

सिन्हा राजीवकुमार (२००३)^{२९} :-

सिन्हा या अभ्यासकाने देशातील व्यापारी बँका, क्षेत्रीय ग्रामीण बँका व सहकारी बँकांनी सन १९९८ ते २००३ या कालावधीमध्ये कृषी आणि कृषीपूरक व्यवसायासाठी केलेल्या पतपुरवठ्याचा तुलनात्मक अभ्यास केला. या बँकांनी ग्रामीण भागात कृषी व कृषीपूरक व्यवसायास तसेच ग्रामीण कारागीर, लघुउद्योजक व शेतमजूर यांना पतपुरवठा केला आहे. आर्थिकदृष्ट्या कमजोर शेतकऱ्यांना सहकारी पतसंस्थांच्या माध्यमातून सहकारी बँकांनी ९०% पतपुरवठा केला. परंतु क्षेत्रीय नागरी बँकांनी व्यापारी बँकांपेक्षा ७.३ टक्के कमी पतपुरवठा केला. म्हणजेच व्यापारी बँकांनी सहकारी बँकांपेक्षा कमी पतपुरवठा केला परंतु क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांपेक्षा जास्त पुरवठा केला होता. व्यापारी बँकांनी क्षेत्रीय ग्रामीण पतपुरवठ्यात वाढ करावी. सहकारी बँकांची आर्थिक स्थिती, कार्यपद्धतीतील दोष व राजकीय हस्तक्षेपामुळे सहकारी बँका कमकुवत बनत चालल्या आहेत. म्हणून व्यापारी बँकांनी व क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांनी कृषी व कृषीपूरक व्यवसायासाठी, केंद्रसरकार, रिझर्व्ह बँक आणि नाबार्ड यांच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार दीर्घकालीन उपाय करून पतपुरवठ्यात वाढ करावी असे राजीवकुमार सिन्हा यांनी सुचविले.

“औरंगाबाद जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासात राष्ट्रीयीकृत बँकांची भूमिका : एक चिकित्सक अभ्यास” या विषयाचा अभ्यास करीत असताना राष्ट्रीयीकृत बँकांनी विविध क्षेत्रांना केलेला कर्जपुरवठा बँकांची वसुली आणि थकबाकी या बाबींचा अभ्यास करताना त्याला अनुरूप व त्यापेक्षाही भिन्न असे संदर्भ अभ्यासणे महत्त्वाचे वाटले. त्यामध्ये भारत

सरकार, रिझर्व्ह बँक यांनी राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कामगिरीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी गठीत केलेल्या विविध समित्या, काही वैयक्तिक पातळीवर संशोधकांनी केलेला अभ्यास व त्यातून काढलेले निष्कर्ष व त्यावर सुचविलेले उपाय यांचा अभ्यास केला आहे. तेव्हा अभ्यासावरून असे दिसून आले की, राष्ट्रीयीकरणानंतर राष्ट्रीयीकृत बँकांनी ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर शाखा उघडल्या आहेत. तसेच त्यांच्या ठेवी, अग्रिमे आणि पतपुरवठ्यात सुद्धा मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली. विशेषतः बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांनी कृषी आणि पूरक व्यवसाय आणि पीक कर्जासाठी केलेल्या कर्जपुरवठ्यात सुद्धा वाढ झाल्याचे काही अभ्यासकांचे म्हणणे आहे. काही अभ्यासकांनी बँकांच्या कार्यपद्धती आणि नफ्याविषयीचे मत मांडले आहे. तर काहींनी कृषी कर्ज मिळविण्यासाठी लागणारा खर्च आणि कागदपत्राची फीस कमी करावी असे सुचविले आहे. राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांनी ग्रामीण पतपुरवठ्यात निश्चित वाढ केली असली तरी अजूनही या बँकांना आपल्या कार्यामध्ये खूप सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे. विशेषतः बँकांनी दिलेल्या कर्जाची पत्रफेड होण्यासाठी खास प्रयत्न करण्याची गरज आहे. खाजगी क्षेत्रातील बँकांचे पूर्णपणे संगणकीकरण झालेले असून त्या इंटरनेटद्वारे एकाच छताखाली अनेक सुविधा पुरवित आहे. परंतु सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये या बाबींचा अजूनही अभाव दिसून येतो. म्हणूनच सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी त्यांच्या उत्पादकतेत आणि कार्यक्षमतेत खूप सुधारणा करायला हवी असेही काही अभ्यासकांनी सुचविले आहे.

संदर्भ :-

१. गोरवाला, ए. डी. (२००४) : “भारतीय अर्थव्यवस्था”, भालेराव व देसाई निराली प्रकाशन, ४१, पुणे, पृ. २३५.
२. Kahlon, A.S. and Sing, M. (1968) : "Rational of Maximum Credit", Journal of Indian School of Political Economic, Vol. I, No.2, P. 239.
३. व्यंकटपैया, व्ही. (१९६९) : “भारतीय नियोजन आणि आर्थिक विकास”, देशपांडे व मुंजे, विद्याप्रकाशन, नागपूर, पृ. १६६.
४. Bhat, Narayan (1974) : "Commercial Banks and Agricultural Credit", Indian Journal of Commerce, Vol. II, NO. 9, P. 53.57.
५. Sing, R. I. (1975) : "A study of Requirement Availability cost of source of credit of small farmers in Black Tanda, Faizabad District U.P.", Indian Journal of Agricultural Economics, Vol. XXX, P. 3.
६. Luther, J.C. Committee (1977): "Report on Productivity, Efficiency and Profitability in Commercial Banks", Bombay.
७. Mathur, O.P. (1978) : "Public Sector Banking in India", 'A case study of state Bank', Sterling publishers Pvt. Ltd., New Delhi.
८. Shah, S.G. (1979) : "Bank Profitability : The Real Issues", The Journal of the Indian Insitute of Bankers, Vol. 50, No.3.
९. Chhipa, M. L. (1977) : "Regional Disparities in the Performance of Commercial Banking Development in Rajasthan", Rajasthan Economic Journal, P. 44-45.
१०. Raj Committee (1978) : Report of the function of Public sector banks, Bombay, P. 15 & 132.
११. Rao, M. K. (1982) : "Small farms attitude towards Credit Borowing" `Kurukshetra', Vol. XXX, No. 91, July, P. 7-9.

१२. Goiporia Committee (1991) : " Report on Customer Service in Banks", IBA Publication, Mumbai.
१३. Sing, P. (1974) : 'Profitability of National Bank', Economic & Political Weekly, Vol. IX, No. 35.
१४. Patel & Shatte, N. B. (1984) : "Priority Sector Lending by the Commercial Bank in India", `Prajanan' Vol. XII, No. 1, P. 151-68.
१५. Gunasekar, S. (1985) : "Small Forms & Institutional Credit", Ashish Publishing House, New Delhi.
१६. Jorge, P. T. & Ramchandraya, G. (1985) : "Rural Credit & Formers Borrowing Cost.", A case study in Chinglpar District (A.P.), 'Prajanan', Vol. XIV, No.3, P. 255.
१७. Garg, S. (1989) : "Indian Banking : Cost and Profitability", Anmol Publications, New Delhi.
१८. Chavla, O.P. (1984) : "Differential Rate of Interest Scheme Result of Survey Prajanan, Vol. XII, No.1, P. 75.
१९. Rath, N. (1989) : "Institutional Credit for Agricultural In India, Journal of Indian School of Political Economic, Vol. I, No.2, P. 239.
२०. Sukale, V. V. (1988) : "Agricultural Credit flow conduct for Internidiator Financing Agricultural", Marathwada Krushi Vidyapith Journal, Vol. XX, No.2, P. 3-9.
२१. Yerran, Raju, B. (1991) : "Whether Indian Banking?", The Banker, July, P. 30-35.
२२. Chandra, M. (1992) : "On Increasing Profitability of Public Sector Banks - A Note", Pigmy Economic Review, Vol. 38, No.2, Sept.

२३. World Bank (1995) : "Report on Financial Services for Rural poor and women in India", Access and sustainability, New Delhi.
२४. Kurup, N. P. (1990), "Why Some Banks are more Profitable" Monthly Review Punjab National Bank, Vol. 12.
२५. Chidambaram, R. M. and Alamelu, K. (1994) : "Profitability in Banks, a Matter of survival" The Banker, 18 May, P. 1-3.
२६. Deb, Kalpada (1998) : "Indian Banking Since Independence", Ashish Publishing House, 8/81, Punjabi Bagh, New Delhi, P. 208.
२७. Mujumbar, N. A. (1998) : "Credit Support to priority sectors, A Macro Perspective, Economic & Political Weekly, January 24, Vol. XXXII, No.4, P. 147-150.
२८. Somoridro Singh (1998) : "Co-operative Credit Society in Manipoor and over due." Co-operative and Economic Development, Edited by Tapas R. Das, K.K. Sen, Rawal Publications, Jaipur.
२९. सिन्हा, राजीवकुमार (२००३) : "बैंकिंग चिंतन-अनुचिंतन", कृषी क्षेत्र के विकास में संस्थागत एजन्सीयोंका योगदान, जयपूर, खंड-३, पृ. २७.
